

КОНЦЕПТОСФЕРА ВЕСІЛЬНИХ СПІВІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ

О. В. Яковлєва (Одеса)

Давні люди, наші предки відчували єдність і цілісність усього суцього в навколишньому світі. Український світ — це світ, окреслений власною мовною картиною, мовленнєвими моделями і інтерпретаціями. Отже, світ мови, як справедливо зауважує Роман Кісь, "реалізуючи фундаментальну потребу людини в цілісності, медіює взаємодію зовнішнього і внутрішнього у посереднику — у світі лінгвокультурних конструктів. Різні його аспекти виокремлюються з допомогою унікальної мережі лінгвокультурних концептів, унікального перегукування, гомону смислів та смислових "обертонів" [7, с. 17].

Концепт у нашому розумінні — це одиниця колективного знання в конкретному мовному вираженні (у нашому випадку — це тексти весільних співів). Метою представленої роботи є виділення концептів як одиниць культурно-мовної картини світу. Їх ми називаємо мікроконцептами. Такі мікроконцепти функціонують на рівні слів-образів, слів-символів. Найбільш чітко мікроконцепти виділяються нами на рівні приказок і прислів'їв, які живуть впродовж тисячоліть і розцінюються як "продукт узагальнюючої роботи думки, всевидюче око народу" [11, с. 3]. Наприклад, "Життя — то їзда в невідоме". Це, на нашу думку, і є мікроконцепт поняття "життя". Більшість прислів'їв та приказок щодо цього ж поняття складають макроконцепт: "Тепер життя панам та

¹ Плотникова А. А. Зазн. праця — С. 341.

котам", "Прожите, як пролите, не повернеш", "Хто хоче жити, мусить їсти і пити" тощо [11, с. 114].

Мікроконцепти — це специфічні конфігурації уявлень, які були притаманні етносу в той чи інший період існування. Сукупність мікроконцептів утворюють макроконцепт. Макроконцепт — це унікальні ряди уявлень, які зумовлені "етнопсихологічними аксіомами" [19, с. 69]. Макроконцепти формують концептосферу мови, є основними елементами мовної картини світу. Саме через макроконцепти мова наче нашаровує на світ свою смислову мережу, вбачає і вчуває в цьому світі "відблиски" і "відгомони" свого сенсотворення [7, с. 53]. "Відблиски" і "відгомони" язичництва щодо шлюбу — поєднання чоловічого і жіночого — знаходимо в українському фольклорі, а саме у весільних піснях. "І хоч фольклорні тексти пересипані християнськими мотивами, мотиви ці переважно стають лише формою, зовнішнім одягом язичницької сутності" [10, с. 22].

Ще в кінці XVIII ст. один із перших записувачів українських народних пісень Зоріан Доленго-Ходаковський помітив у багатьох українських обрядових піснях значні язичницькі елементи. Пізніше він називав свої записи-зошити "язичницька скриня". Звернення саме до цього збірника зумовлено тим, що "українські пісні, записані Зоріаном Доленгою-Ходаковським... — видатний набуток не тільки української, а й загальнослов'янської фольклористики" [16, с.9]. Весільні пісні саме в цьому збірнику складають половину всього зібрання. Зроблений нами аналіз пісень на заручинах, при сватанні, при готуванні короваю тощо підтвердив, що ті пісні за всіма ознаками є складовими сонцепоклонницьких культів і звеличують богів української астральної (сонцепоклонницької) віри:

Мати Марусеньку родила, місяцем обгородила,
Сонечком підперезала, до свекорка випроводжала. [16, с. 343]

Цікаві спостереження щодо язичницьких елементів у фольклорі зустрічаємо в наукових працях таких учених як О. Потебня¹, М. Максимович², І. Срезневський³ та багато інших. Всі вони знаходять у тих піснях відлуння ще первісної епохи. У космогонічних мотивах весільних пісень відбилосся уявлення давніх людей про початок Світу як про першошлюб Сонця й Місяця, Землі й Неба, Води й Вогню. В усіх міфологіях світу на початку світотворення стоять Вогонь і Вода, як чоловік і жінка при народженні мікрокосму — людини. Дійсно, майже в кожній пісні з циклу "на заручинах" згадується вода:

Вода луги позабирала, дороженьки позаливала
Нема куди переїхати до пестуні на заручини [16, с. 161].

¹ А. А. Потебня. "О купальских огнях и сродных с ними представлениях". — М., 1867. "О мифическом значении некоторых обрядов и поверий". — М., 1865. "Переправа через реку, как представление брака" // "Археологический вестник". — М., 1866.

² М. Максимович. "Украинские народные песни изд. М. Максимовичем". — М., 1834.

³ И. Срезневский. "Об обожании солнца у древних славян". Из журн. Мин. Нар. Пров. 1846. № 7.

У тихого Дунаєньку, у крутого береженьку
Два голуба воду пили, потиху говорили [16, с. 162].

Ми згодні з висловом М. І. Костомарова про те, що "вода виражає пасивну першопочаткову матерію жіночої сутності, з якої, завдяки плідотворному дотику сутності чоловічої, виникли всі речі". Це — "пасивна жіноча сутність, пробуджена до плідності вогнем — світлом" [9, с. 42]. Справді, під впливом сонячного променя весною тануть сніги, і вода дає ріст траві, квітам, деревам, всьому живому. Без води саме сонце несе посуху і смерть. Без сонця вода також мертва. Лише в поєднанні, як чоловік і жінка, вогонь і вода дають життя.

Саме шлюбіві Води й Вогню присвячено свято Купала, де зустрічаємо і вогнища, і купання або обливання водою. Здавна вода вважалася втіленням життєдайного начала родючих сил природи. Часто у весільних піснях зустрічається мотив про бажання хлопця напитися води: це означає кохати дівчину. Свою воду — дівочу воду — дівчина пильно охороняла:

Заручена Настя, заручена молодая.
Подай, Настенько, водиці із студеної криниці...
...Моя водиця дорога — дорожка меду і вина:
По місяцю вичерпана, по ясній зорі несена [16, с. 164].

Отже, мікроконцепт "вода" в уявленні давніх людей виступає Праматір'ю Світу і є жіночим началом у першошлюбі. В макроконцепті до цього значення додається значення води, зокрема річки, як межі між різними етапами життя, яку треба подолати при переході у новий стан після шлюбу.

Значне місце в концептосфері весільних співів займає не тільки водний, а й рослинний світ. Як зазначає Ю. О. Карпенко, "першим етапом слов'янсько-го, точніше — протослов'янського, язичництва був етап водно-рослинний" [10, с. 23]. Перш за все, з'ясуємо семантику цвіту. Він, як і зерно (в основному, це пшениця), найзагальніший і найглибший з усіх рослин символ родючості в широкому розумінні значення цього слова, котрий, на нашу думку, включає в себе й поняття добробуту, щастя в подружньому житті:

Чи то тая пшениченька, що у полі копами,
А у гумні стогами, а у клуні под стріхами, на столі під квітками? [16, с. 169].
Перша квітонька — молодий Ясонько... [16, с. 177].
Пшениченька дробна, на все ж ти здобна [16, с. 169].

За нашими даними, найчастіше в весільних піснях згадуються такі рослини, як калина (24 вживання), барвінок (19 вживань) і рута (8 вживань):

Ой є у мого служечки молодії дружечки.
Пйдут мні по зілленько, по хрещастий барвінонько [16, с. 182].
Ви́ла Марися три віноньки: перший ви́ла з дрібно́ї рути...
А другий ви́ла з Васи́леньку..., а третій ви́ла з барвіноньку... [16, с. 183].

Збірник "Українська минувшина" надає таку інформацію: "Барвінок — вічнозелена трав'яниста рослина, листя якої зберігає зелений колір навіть під снігом. Це — символ молодості. Вінком, сплетеним із барвінка, прикрашали голову молодої на весіллі" [18, с. 227]. Про дівчину, що згасьбилася, казали: "Барвінчик свій потоптала". Барвінок, як і рута, здавна прижилися в народі. Вважалося, що вони мають магічну силу. Червону руту, барвінок і любисток садили дівчата, щоб бути завжди коханими і бажаними. І, навпаки, образ зі в'ялих, розтоптаних квітів означав втрату дівочтва, розлуку з милим, самоту

Калину здавна вважали священною, символом неперервності життя роду українців. Існує повір'я: якщо вирізати з калини сопілку, то в сім'ї з'явиться продовжувач роду — син. Чому саме калиною прикрашали гільце (вільце) молодої, весільний коровай, оселю? Чому саме вона стала глибоким народним символом і в концептосфері весільних співів займає почесне місце? Автори "Словника символів культури України" вважають, що "це зумовлено багатьма чинниками: кольором цвіту, плодів, формою, лікувальними властивостями, світоглядом, традиціями наших предків" [17, с. 109].

Детально аналізується як етимологія, так і значення слова "калина" в новому навчальному посібнику "Етимологія української мови". Автори посібника не погоджуються з тим, що слово калина похідне від каль "мокра земля, болото, драговина" і що ця назва зумовлена вологолюбністю калини та її поширенням у болотистих місцях. Подібна етимологія, зауважують автори, суперечить народному розумінню сутності калини. Вони вважають (гіпотеза мовознавця А. Брюкнера), що слово "калина" походить від слова kaliti "гартувати, розжарювати", бо червоні плоди рослини подібні за кольором до розпеченого заліза. Автори посібника впевнені, що корені кал- і кел- стародавні і пов'язуються з вогнем (порівняйте окалина, раскаленный). Вогонь же у слов'ян був однією з первісних матерій, яка, поєднавшись з водою, утворила все живе на землі [20, с. 108].

А оскільки калина і справді полюбляла вологі, низинні місця, ця рослина могла сприйматися українцями як символ світового дерева, життя взагалі. От чому весільне гільце прикрашали калиною, бо саме воно символізувало вічне невянуче дерево життя, плодючість [20, с. 109].

Ой звонкоє деревце — калино, ой Ладю, Ладю,

Як рубали, то дзвонило, як везли, то шуміло,

Як на столі стояло, до боярів промовляло [16, с. 226].

Рясна, красна калина, полем ішла — гриміла, під село прийшла — красила,

Під ворота прийшла — говорила: ідіте, жіночки, ламайте,

Андрійові коровай убирайте [16, с. 177].

Ці рядки підтверджують, що навколишній світ прадавньої людини — живий, антропоморфні риси має не тільки тваринний, а й рослинний світ.

В українській міфопоетичній системі калина також символізує красу, любов, здоров'я. Дівчата в давнину прикладали до обличчя кетяги калини, бо

іририли, що перейде до них здоров'я і краса цієї рослини. Калина широко використовувалася як найдавніший засіб від застуди, перетворюючись у символ здоров'я. Таким чином, мікроконцепти, які відбивали уявлення людей про каліну як про символ здоров'я, кохання, чистої дівочої вроди, з'явилися, на нашу думку, пізніше. А первісний мікроконцепт, який лежить в основі макроконцепту "калина" ще з язичницьких часів, такий: вічне життя в природі залежить від родючості землі, у людей — від здоров'я, плодючості жінки. Тож каліна, як і вода, у весільних піснях втілює жіноче начало (пор.: Дівчина до вінця — як каліна, личком рум'яна, червона та здорова). Заміжня жінка часто порівнювалась зі зламаним деревцем каліни:

Гнися, каліно, гнися, ти, Мариньку, не журися, —

Ми каліну обломимо, Оксеню тобі намовимо.

Зсічена каліна, зсічена, і вже наша Оксеня звінчана [16, с. 281].

Шлюб — це поєднання жіночого і чоловічого начала, яке лежить в основі майбутнього нового життя. Нове життя, народження людини розглядалося в язичників як священне, високе таїнство, вічне життя, яке йшло по колу. За даними В. Колесова, слово "колено" в Давній Русі мало значення "потомство" [8, с. 21–22]. Згадаймо повір'я: якщо зробити з каліни сопілку, неодмінно в сім'ї з'явиться продовжувач роду як представник нового покоління.

У концептосфері весільних співів є й мікроконцепт каліни як Дерева Життя. Митрополит Іларіон наводить, як в апокрифах описувалося Дерево Життя: "А посреди раю Древо Животноє, еже єсть божество, і приближається верх того древа до Небес. Древо то злато видно в огненной красоті; воно покривас вітвям весь Рай, імість же листя от всіх дерев і плоди тоже" [6, с. 61]. Тут, на нашу думку, доречно порівняння родючості дерева і жінки. В Україні, наприклад, й досі збереглися звичаї "залякування" неродючих дерев, які, вірогідно, є передхристиянськими, глибоко народними. На Святий вечір або на Новий рік господар іде в сад із сокирою і погрожує неродючому дереву, що зрубас, якщо наступного року воно не вродить [14, с. 116]. Підтвердження знаходимо в текстах пісень:

Райське деревце над раєм стояло, Квітло, проквітало, немного зродило.

Венцей не зродило, Як дві ягідочки: Перша ягідочка — Молодий Івасьо, Друга ягідочка — молода Марися [16, с. 226].

У концептосфері весільних співів є й макроконцепт, пов'язаний з каліновим мостом. Справедливим вважаємо зауваження В. Гараніна про те, що в реальному житті ніхто і ніколи з калінових прутиків не здумав би будувати міст [4, с. 43]. Сполука "калиновий міст" — це макроконцепт, який в уявленнях прадавніх українців включав ряди понять: по-перше, він має три часові плани: ретроспективу, перспективу і цю мить. Калина — символ розквіту, буяння, міст життя, саме життя в теперішньому часі. Калиновий міст з'єднує два береги: молодість і старість (ширше: народження (минулий час) — старість,

смерть (майбутнє, на жаль, кожної людини). Перший берег вже за спиною (мати ми на мості), попереду — другий берег, а зворотнього шляху вже немає. У філософському підтексті образу є поцінування життя в хвилину розквіту і ностальгія за тим, що минає [1, с. 41].

Калиновий міст у весільних піснях уявляється як вираження переходу до нового заміжного життя. Для дівчини це був завжди важкий перехід, бо вона "їхала в чужую сторіночку до чоловіка, до свекорка, як чужого батенька".

Хоть он добрий, добровільний, та не так, як мій рідний:

У мого батенька всюди гори, та гуляти доволі,

А у свекорка та всюди рівно, та гуляти не вільно [17, с. 166].

Тексти доводять, що макроконцепт калинового мосту складається саме з таких уявлень:

— Гнися, не ломися, калиновий мосте з тонкої трості.

— Хотя я зігнуся, таки я не зломлюся,

тут буде їхати пишнес весілле... [16, с. 224].

Широко представлений у весільних піснях не тільки рослинний світ, а й світ птахів і тварин. Якщо рослини, як ми відзначали, тождні людині, то птахи і тварини — це люди, які перетворилися на них. Одна з версій щодо створення світу не випадково пов'язана з голубочками, які увійшли в макроконцепт із значенням світла, любові, чоловічої і жіночої статі: вони творять (народжують) цей світ, добуваючи з безодні води елементи Всесвіту — землю, траву і таке інше:

Що ж нам було з світа початка? Не було нічого, їдна водонька.

На той водоньци їдне деревенько. На тім деревеньку шовкове гніздо,

А в тім гнізденьку три голубоньки ... Юж ся впустили в глибоке море —

В глибоке море, на самое дно, винесли нам три пожитоньки... [16, с.119].

Ось чому основний мікроконцепт голуба включає поняття любові, злагоди, ніжності:

У синім броду п'ють голубоньки воду. Ой п'ють вони, напиваються,

За голубку забиваються [16, с. 213].

У текстах голуб чи голубка часто називаються сивими:

Не ходить було рано по воду до синього броду,

Не слухать було сивих голубоньків [16, с. 215].

Сиві голуб чи голубка — то мати й батько, або просто чоловік чи жінка похилого віку.

Часто в текстах дівчина чи жінка (мати) представлені в образі зозулі. Мікроконцепт саме цього птаха пов'язаний з дівчиною або молодою жінкою, нещасливою в подружньому житті, а також включає поняття горя і смутку. Наприклад, мати радить доньці, якщо буде зле в заміжному житті:

Перелинеш море білою лебідкою,
Перекуш дібровоньку сивою зозулькою [16, с. 197].

З архаїчної міфології дійшли до нас легенди щодо виникнення зозулі: діти не слухали своєї матері, вона ж, не витримавши такої неповаги, залишила їх і перетворилася в зозулю. В іншому варіанті в зозулю перетворилася дочка, котра насміхалася з матері [13, с. 45].

В уявленні прадавніх людей птах сокіл асоціювався з парубком або чоловіком. У мікроконцепті сокола втілюється і символ сонячного світла: у піснях він "ясний сокіл, сив-сокіл". У макроконцепті сокіл також творить елементи Всесвіту: спускається на дно моря як промінь сонця, який іде з неба і просвітлює все до дна. Це — чоловіче начало у творенні світу. До макроконцепту можна віднести й такі уявлення: світотворчу силу має і весняний дощ, і, насамперед, грозова хмара. Дощ — це вода, пронизана сонячним світлом, а грозова хмара — безпосереднє поєднання води й вогню. Грім і блискавка, небесний вогонь, що пронизує небесну воду (літню хмару) лежать в основі світотворення. Сокіл — втілення вогню — і є тією блискавкою:

...на нашім дворі сив-сокіл сидить,
єсть же то Івасьо молоденький [16, с. 192].

Отже, представлені нами мікро- і макроконцепти весільних співів дозволяють у загальних рисах окреслити і концептосферу, відбиту у цих текстах. В результаті аналізу ми дійшли таких висновків: перш за все, весілля — це перехід у нове життя по калиновому мосту: попереду все невідоме, назад дороги немає. Значне місце в концептосфері співів займає мікроконцепт шляху — нового життя, який закріплюється у рушнику (предмет, який часто згадується в піснях). Мікроконцепт творення нової сім'ї входить до складу макроконцепту створення світу: таке ж поєднання чоловічого і жіночого начала (сонце і вода дають на землі життя всьому живому). Водночас це й шлюбне поєднання неба (чоловіка) і землі (жінки). Дощ, що спадає на землю, — це вода, запліднена вогнем, світлом, і від нього все родить. Відгомін цих уявлень яскраво представлений у концептосфері весільних співів, вивчення яких — мета майбутніх досліджень.

Література

1. Ажнюк Б. М. Мовні явища як етнокультурна цілісність // О. О. Потебня і проблеми сучасної філології. — К., 1992.
2. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу, т. I. — М., 1865.
3. Братко-Кутинський О. А. Нащадки Святої Трійці (Серія: "Історія. Нація. Культура"). — К., 1992.
4. Гаранін В. М. Ну що б, здавалося, слова...: Язичницькі та мовно-звичаєві роздуми. — Одеса, 2001.
5. Губерначук С. С. Як шум століть, як шум віків — рідна мова. — К., 2002.

6. *Іларіон*, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. — К., 1992.
7. *Кісь Раман*. Мова, думка і культурна реальність (від О. Потєбні до гіпотези мовного релятивізму). — Львів, 2002.
8. *Колесов В. В.* Мир человека в слове Древней Руси. — Ленинград, 1986.
9. *Костомаров М. І.* Слов'янська міфологія. — К., 1847.
10. *Мова та стиль українського фольклору*: Зб. наук. праць / Ред. кол. Ю. О. Карпенко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.
11. *Прислів'я та приказки* / Упоряд., передмова М. Дмитренка. — К., 2000.
12. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. — М., 2002.
13. *Сокол Василь*. Народні легенди та перекази українців Карпат. — К., 1995.
14. *Українські символи* / За ред. М. Дмитренка. — К., 1994.
15. *Художественные средства русского народного поэтического творчества* — М., 1981.
16. *Українські народні пісні в записах Зорана Доленги-Ходаковського*. — К., 1974.
17. *Словник символів культури України* / За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. — К., 2002.
18. *Українська минувшина*: Ілюстрований етнографічний довідник. — К.; 1994.
19. *Штерт І. В.* Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. — К., 1998.
20. *Етимологія української мови*. За заг. редакцією О. І. Потапенка. — К., 2002.

Резюме

В статье анализируются микро- и макроконцепты, которые входят в состав концептосферы свадебных песен. В текстах выделены и проанализированы следующие макроконцепты: "вода", "огонь", "калина", "калиновый мост", "сокол". Все они подтверждают мысль о том, что фольклорные обрядовые песни содержат отголоски языческих верований; подтверждают культ солнца и воды у древних славян.

Ключевые слова: микроконцепт, макроконцепт, концептосфера, языковая картина мира, отголоски язычества.